

SPOLEČENSTVÍ STRACHU

MILAN ŠIMEČKA

Rozhodli sme sa ponúknuť čitateľskej obci FILOZOFIE niektoré práce Milana Šimečku, prípadne ďalších autorov, ktoré neboli u nás doteraz publikované, takže sú iba veľmi ťažko prístupné v samizdatových alebo exilových periodikách. Snažíme sa vybrať práce relevantné záujmu okruhu čitateľov časopisu, aj keď sme vedení i snahou odstrániť komunikačné bariéry plynúce z neznalosti a apriórnych predsudkov. Eseje Milana Šimečku, vedené vzdelaním a logickým úsudkom, obsahujú totálnu skutočnosť individuálneho ľudského života v jeho každodennosti, konkrétnych vzťahoch a súvislostiach. Prenikavou analýzou sociálnej reality a hľadania zmysluplnej, dôstojnej ľudskej existencie sa stali dokumentom o jednej z možných alternatív uvažovania o dobe a chovaní sa v jej systéme. Dnes už môžeme povedať, že sú zároveň i modelom uvažovania o základných kategoriálnych súradniciach ľudského života. Svedčí o tom i neveselá aktuálnosť uvádzanej eseje o strachu, skutočnosť, že sa nestala "čítaním pre pamätníkov", ako si to v doslove z r.1990 autor želá.

Jolana Kusá

Strach není hanbou. Byl už večer a já jsem psal dopisy. A najednou mi chyběla malá informace. Tak jsem se s nechutí oblékl a šel jsem si pro ni k příteli. Bylo nevlídně a ulice byly prázdné, nikdo mě nesledoval. Tak jsem zazvonil. Z okna vyhlédla žena mého přítele, radostně mi zamávala a že už běží otevřít. Ale nějak dlouho jí to trvalo. Když pak přišla, s ruměncem na tváři mi vysvětlila, že její muž je nemocen, leží upoután na lůžko a že se bojí, abych se nenakazil toutéž nemocí, chřipkou. Že mi však po svém uzdravení zcela jistě zavolá. Srdečně jsem se rozloučil a šel jsem nevlídným večerem zase domů.

Vzal jsem to však oklikou a uvažoval jsem o tom, jaký jsem blbec, jak si pořád namlouvám, že dokonale rozumím tomu společenství strachu, ve kterém tu žijeme, a pak přece jenom jedním podle jakýchsi zastaralých literárních představ. Měl jsem přece vědět, že můj přítel, kdysi ne ledajaký, je kulturním pracovníkem, jak se u nás s oblibou říká, že je dokonce tak čelným pracovníkem, že noviny uveřejňují jeho články. A o mně tytéž noviny právě napsaly, že jsem se dal na cestu antikomunismu, že jsem pomlouváč a ponrava. Můj přítel mi samozřejmě nezavolal,

ale z novin jsem se dověděl, že druhý den po mé návštěvě odjel s kulturní delegací do jedné příjemné západní země.

Všichni víme, že zde, v Československu, tvoříme naše malé středoevropské společenství strachu. Netajíme to a ani se za to nestydíme. Na schůzích se u nás odjakživa říkalo: soudruzí, diskutujte, nebojte se! Muži zvedají ruce a říkají: Já mám dvě děti! Jiní říkají: Kdo mi pak co dá? Nebo: Nestojí to za to. Nebo: Já už chci mít klid. Nebo: Pochop, mám dva roky před penzí. Nebo: Je to jejich věc. Nebo: Není na to doba. Nebo: Podívej se kolem sebe, všichni na všechno kašlou, proč bych měl já do něčeho strkat prsty. Nebo: Já na to nemám nervy. Nebo: Já už jsem si užil dost. Nebo: Nemysli si, že se tě někdo zastane. Nebo: Když jim dáš pokoj, dají ti taky pokoj. Nebo: To vždycky bylo, nikde to není lepší.

Tiše a bez povyku byla přijata občanská zásada, že mít strach není hanbou. Občanská neposlušnost je luxus, který si nemůžeme dovolit, je to výsada bláznů. V reálném socialismu je člověku nejlépe v teplém sevření davu, není rozumné vystupovat k okraji, kde je na vás vidět. Úspěšný model chování je jednoduchý, lze se mu snadno naučit a navíc odpovídá lidské přirozenosti. A v Československu bylo navíc dost času na to, aby se lidé naučili ve společenství strachu žít, aby si vypracovali postoje odpovídající historické zkušenosti, že za jejich života obvykle pravda nevíteží.

Úzkost z bezmocnosti vzdělání. Zvykání na strach už trvá více než třicet let. Byla období, kdy svíral hrdlo představou šibenic a bezútěšných jáchymovských baráků, o kterých jsem slyšel jenom vyprávět. Byla i období, kdy pomalu opadával a dokonce se jednou i zdálo, že bude zapomenut jak tíživý sen. Ve strachu se střídaly generace a sociální skupiny. Napřed obcházel poražené nekomunisty, mnohé vyhnal ze země a jiné trvale zmrzačil, pak předestřel svůj rejstřík úzkosti a děsů vybraným komunistům a jak šla léta, dostalo se ho v odměřených dávkách všem, kteří měli dost fantazie, aby si dovedli představit, že osudy jiných se mohou stát i jejich osudy.

Když mluvím se studentem, bývalým, který si odseděl tři roky, a s jiným, který ještě čeká na svůj proces, uvědomuju si, že už tu máme tři generace, které prošly zkušeností strachu. Generaci našich otců, generaci naši a pak ty mladé, kteří by mohli být našimi syny.

Když jsem byl mlád, odnášela generace našich otců do sklepa Masarykovy knihy a schovávala je za police zavařenin. Já jsem se smál, oslněn četbou Marxe a kolektivizmem modrých košil. Říkal jsem si: jak jsou směšní! Jednají podle starých stereotypů a nedovedou pochopit, že toto konečné vítězství lidu otevře brány svobody pro všechny. Kdyby četli Marxe, věděli by, jak neslučitelná je s jeho učením temná a středověká představa o nebezpečí pocházejícím z knih. Diktatura dělnické třídy otvírá svou náruč celému kulturnímu dědictví, bude zkoumat pozorně a nepředpojatě celou intelektuální produkci minulých věků, aby všechno cenné využila pro vybudování nové společnosti. A abych demonstroval toto přesvědčení alespoň v rodinném kruhu, zařadil jsem sebevědomě do svých skromných polic své dědictví po otci:

Mehringův životopis K. Marxe, *Světovou revoluci* od T.G.M., Trockého *Zfalšovanou revoluci*. Kdyby přišli sběratelé knih ke mně už tehdy, byli by mě vyléčili z naivity hned na samém začátku.

Teď už celá léta sám schovávám knihy. Mám o ně strach. Ale i tak vždycky něco najdou. Mají sice písemné povolení hledat jenom ‚písemnosti Charty‘, ale berou všechno. Najdou třeba tlustou Skillingovu knihu *The Interrupted Revolution* a hned ji hodí na hromádku. Říkám, že je to historie, prostě kniha o tom, co bylo, věda. Ale oni říkají, že taková věda je nepřátelská. Nebo najdou Ebanovu knihu *Das ist mein Volk* a hned ji hodí na hromádku. Říkám, že je to jenom historie. Ale oni říkají, že je to to samé jako *Mein Kampf*. A říkají to s takovou jistotou, jako kdyby tu knihu četli. Já sám jsem ji stačil dočíst jenom po to místo, kde se popisuje, jak se Josef vyšvihl v Egyptě. A potom už raději mlčím, protože mám strach před lidmi, před kterými zůstaly utajeny souvislosti lidské civilizace, běh dějin, kteří žijí jen ve svém čase, přesvědčení, že jejich existenci svět začal a s jejich koncem i skončí. To je jeden z mých strachů, který se mnou sdílí asi mnozí. Je to úzkost z bezmocnosti vzdělání, z bezmocnosti rozumu a z nepočítelnosti lidí.

Poušť politické apatie. Víme ovšem, že nejsme se svým strachem sami a že také nejsme jedinou zemí strachu. Když vzpomínám na americkou literaturu, kterou jsem četl, zdá se mi, že z poloviny vyjádřovala úzkost a strach. Tím chci říci, že si dobře uvědomujeme, že Země asi není tou nejlépeznější planetou ve vesmíru. Mluvíme o našem strachu, protože je naším důvěrníkem a můžeme se o něm vyslovovat nezadatelným právem očitých svědků.

Když odečteme výjimky z pravidla, je naše společenství strachu analyzovatelným jevem sociální skutečnosti. Náš strach se nedá odbýt poukazem na kategorie věčných existenciálních úzkostí člověka vrženého do světa. Patří do kategorií sociálních a politických a je na místě právě takto o něm uvažovat.

Je to strach, který vyplývá z bezbrannosti člověka vůči sociální organizaci, vůči totální praktické moci soustředěné do anonymního vrcholu a rozbíhající se pak paprskovitě do nižších složek společenské struktury. Je zbytečné tento způsob spravování lidského společenství podrobně popisovat, nejde o nic nového. Ale stojí za to poznamenat, že tato sociální organizace se vytvořila z praktické potřeby, jako postupné zdokonalování obrany proti neustále hrozbě dezintegrace a nemá s teoretickými základy socialismu a komunismu nic společné, spíše naopak, je popřením komunistických představ o odumírání státu, na které hnutí přísahalo ještě před Říjnovou revolucí.

Tato obrana státu vůči dezintegraci se zdokonalovala asi tak, jako ‚ochrana státních hranic‘. Zpočátku to byly jenom jednoduché ostnaté dráty. Po každém útěku, po každém vynalézavém činu běženců bylo vymyšleno něco nového, celá serie zdokonalení. Nedávno jsem si při cestě vlakem všimnul, že podél drátů je na zemi řada betonových jehlanů. Zřejmě reakce na činy těch mládenců, kteří sedli do taty, zvedli korbu a jeli hlava nehlava. Vypadá to skoro jako nějaká hra, je to však hra s lidskou důstojností.

Stát postupoval ve své obraně stejně. Zdokonaloval zastrašování nejrůznějšího druhu podle okamžité potřeby. Účinným základem strachu bylo několik krvavých zúčtování s opozicí anebo aspoň s potenciální opozicí. Na tomto základě se rozšířila zakořeněná úzkost dávat najevo jakýmkoliv způsobem nesouhlas s postupem mocenského centra. Zkušenost ukázala, že i nesouhlas, jemuž se později dostane satisfakce, se nevyplácí. Stalo se již mnohokrát, že pronásledované myšlenky se staly součástí kanonizované linie, ale jejich nositelům se často nedostalo ani posmrtné rehabilitace.

Z těchto důvodů jsou Československo i jiné socialistické země pouštěmi politické apatie. Takzvaná politická aktivita je jen naprosto formální účinkování apatických občanů na politických rituálech, které si reálný socialismus vytvořil. Veřejná politická diskuse je nemyslitelná, hledání alternativních řešení se nepřipouští.

Umrtvení myšlení. Strach rozleptává a ochromuje i hospodářský život, protože ten je řízen stejnou metodou jako život politický. Schopnosti, kvalifikace a dobré výkony jsou oceňovány jen ve spojitosti s politickou loajalitou a ta je zase odměňována i bez spojitosti se schopnostmi, kvalifikací a dobrými výkony. Politická neloajálnost se pak trestá bez ohledu na pracovní zásluhy. A tak ruku v ruce s apatií politickou kráčí i apatie pracovní. Takzvaná pracovní iniciativa plyne většinou formálním korytem socialistického soutěžení, které se za to desetiletí stalo pouhou součástí politického rituálu. Apatie a strach vede k soustavnému poklesu výkonnosti národního hospodářství, zvláště ve sféře efektivity, kvality a technického rozvoje.

Strach zasahuje totiž i řídicí složky hospodářského aparátu a umrtvuje myšlení a iniciativu mnohem účinněji, protože představa pádu z větší výšky mrazí dokonale. Hospodářský řídicí aparát si ve své většině uvědomuje nehoráznosti, které direktivní systém plodí, ale ještě více je si vědom toho, že každá iniciativa, která překračuje rámec systému, je krajně nebezpečná. Strach z následků dusí principiální úvahy v samém zárodku, a tak hospodářský aparát nemá jiné východisko, než léčit klesající výkonnost ještě větší direktivností, přechodem k jakémusi vojensko-byrokratickému řízení, řvaním, pohrůžkami, tresty atd.

Z obecného strachu se nevymykají ani dělníci, jinak v rámci svého postavení celkem nezranitelní onou rozšířenou bází z pádu na nižší stupeň sociální hierarchie (tu lopatu mi nikdo neveme). I oni jsou však nuceni k vyšším výkonům, především k práci před zákonem stanovenou dobu, strachem z přeřazení na méně placená místa a z celé řady nepřijemností, které si na ně hospodářský aparát může vymyslet.

Nejhluběji jsou ovšem zasaženi strachem lidé v nevýrobních sférách anebo v privilegovaných zaměstnáních, ve vědě, v kultuře, školství, ve výzkumu, v nejrozmanitějších správních oblastech. Práci v těchto sférách doprovází permanentní pocit nejistoty, jakési existence z milosti státu. Každý z těchto lidí dobře ví, že stát se lehce obejde bez neloajální inteligence a že se nic nestane, když se zbaví třeba i tisíců a desetitisíců svých vzdělanců, protože v mnoha případech fungují i tak jenom jako okrasa systému.

Strach mění lidi i národy. Když člověk žije léta uprostřed tohoto strachu a vdechuje jeho pach, změní ho to. A strach nemění jenom jednotlivce, vytváří klima a to mění prakticky všechny. Mění se národ - směrem k pohodlnosti, lhostejnosti, pocitu méněcennosti, malosti a bezvýznamnosti. Mění se rovněž myšlení - opouští racionální kořeny, které tkví v jeho evropské tradici, a přiklání se k iracionálním mýtům, k exaltovaným vírám a utopiím. Slyším, jak si prostí lidé vyprávějí o Sibiylích proroctvích, o tajemných zbraních, o válce, o spiknutích temných sil v hlubokém přesvědčení, že vše, co se děje a bude dít, je mimo jejich dosah a vůbec mimo lidské možnosti a lidskou vůli. Mezi vzdělanými lidmi převládá skepse a rezignace na jakoukoliv zodpovědnost za osud národního společenství. Psané a mluvené slovo oficiální propagandy o lidu jako strůjci vlastního osudu padá jak kámen do písku.

Strach vytváří v myšlení ostnatou bariéru, když myšlenka dospěje až k ní, do tabuizované oblasti, začne se zmítat v křeči a u mnohých se stane tak jako potlačené vědomí příčinou neurotických a hysterických stavů. Nechci se dopustit přehnaného generalizování, ale zdá se mi, že přemíra konfliktů na československých pracovištích, hysterických hádek a sporů, nervových zhroucení a infarktů padá na vrub této křeči v myšlení, tohoto poznání o hranicích rozumu. A také proto se tolik pije, aby se zahнала ta křeč, abychom se necítili tak uboze a zbaběle.

Snem zaměstnanců československého státu není vysoký plat, ale klid. Mnozí dávají přednost nižšímu stupni zodpovědnosti a rezignují na uplatnění svých schopností jen proto, aby měli pokoj od věčné hysterie a konfliktů, kterými oplývá atmosféra v převodovém ústrojí národního hospodářství i v převodovém ústrojí státního stroje. Přitažlivost tohoto snu vyřazuje další část schopných a kvalifikovaných lidí z řídicí práce a přenechává ji těm, kteří jsou natolik vytrénovaní, že prostě nedovolí, aby se jejich myšlení tabuizovaných oblastí vůbec dotklo. Tí převládají, jdou z funkce do funkce, netrápí se pro neúspěchy, vědí, že dokud budou pravidelně vykazovat věrnost a nadšení, nic se jim nestane.

Řídce se vyskytují naivní poctivci, přesvědčení o tom, že systém je nejlepší na světě, že nepotřebuje žádnou reformu, jen lidé jsou zlí a měli by se zreformovat. Tito poctivci tepou v předpokojích strachu různé nešvary, v dopisech a fejetonech brojí s mravním patosem proti úplatkářství ve službách, zdravotnictví a bytových družstvech, ale umřeli by strachem, kdyby měli napsat o vile vysokého funkcionáře, která byla postavena z materiálu 'ušetřeného' na vládou sledované stavbě. A už vůbec si nedovolí pomyslet na to, že celá ta rozsáhlá korupce je vlastně umožňována mocenským monopolem, neexistencí veřejného mínění a politické kontroly nezávislé na ústřední moci.

Myšlení zmražené strachem se zaplétá do paradoxů, které samo vytvořilo, a je na ně smutný pohled. V lepším případě upadá do oficiálně trpěného kriticizmu, který obchází podstatu věcí: systém je bez chyby, usnesení sjezdů a ústředních orgánů jsou bez chyby, tyto orgány řídí všecken život bez chyb a omylů, to jen lidé dole, v továrnách a na polích, u psacích stolů i u strojů, nepracují tak, jak jim to usnesení ukládají, pracují nekvalitně, neefektivně, plýtvají energií a materiálem,

nemají dost schopností pochopit to hlavní, vězí ještě ve starém myšlení a ve starých zvycích, nejsou pozorní k lidem, jsou samolibí, pijí a přijímají úplatky, myslí jen na sebe a ne na společnost, shlédlí se v socialismu cizím konzumním ideálu, jsou byrokraté a hlupáci, nemají kvalifikaci atd. Poctivé, statečné a dobře míněné kritické myšlení, jak se u nás říká, ilustruje v novinách, v oblíbených televizních seriálech, v rozhlasových komentářích a v projevech státníků starou Brechtovu ironii, že vláda je dobrá, ale lid by bylo zapotřebí vyměnit.

Horším případem zmrzačeného myšlení je cynická vědoucnost o základních příčinách všech věcí, ale zásadní neochota vyvozovat z této vědoucnosti závěry. Tuto vědoucnost lze často najít i na vysokých stupních státního řízení, ale udržuje ji v mezích také strach. Reálná politika připouští cynismus ve vlastních řadách, lid se tajemnými cestami občas dovídá o trefných poznámkách, jež si mezi sebou vyměnili První s Pátým a Čtvrtý se Sedmým, ale navenek se tato cynická vědoucnost halí do majestátu neotřesitelné jistoty v neochvějnou správnost naší cesty. Stačí totiž pomyslet na následky jednání, které by bylo v souladu s touto vědoucností. Jen blázen by vyskakoval z vlaku, který ještě jakž tak jede, zvláště když vagon první třídy je příjemně vytopen a v kuchyni je ještě pořád z čeho vařit. I sem proniká pach strachu, jenže strachu na vyšší úrovni.

Normální myšlení je ve společenství strachu natolik nenormální, že stát platí rozsáhlý aparát na to, aby ho před veřejností utajil. Když například vede rozsáhlou kampaň proti normálnímu myšlení, vede ji bez citací. Nechce slyšet jiné myšlenky, než ty, které nepřekračují rámec určeného cvičiště. Nabízíte takové jiné myšlenky, ale oni si je odmítají přečíst. Říkáte: vždyť jsou to jenom myšlenky, slova na papíře, nestřílí, nezabíjejí a nekladou výbušniny, je to jenom nehmotné něco, nejsou to ani nadávky, pouhý průvod slov bezbranných jak děti. Ale oni dávají ruce za záda a říkají, že o bezbrannosti toho průvodu slov vědí své.

Úzkost zvířete. Strach odvedl nepozorovaně občany reálného socialismu v Československu do starších období v dějinách své země. Zpřístupnil jim neobyčejným způsobem prožitky minulých generací z permanentních zápasů o zachování národní existence či o jiné zachování. Čteme o těchto zápasech a jejich účastníci nejsou historické postavy, nosí tváře toho či onoho současníka, jejich situace jsou našimi situacemi, anebo zase nejsou. Čteme, dokonce v Rudém Právu, o mučení Jana Nepomuckého. Dovídáme se, že král vlastní rukou mu páčil „bok a místa stydká, až se otevírali dutiny tělní“. Našemu strachu se uleví, protože dnes se už nic takového neděje. Čteme o donašeči Karlu Sabinovi, chápeme jeho zoufalství, ztrátu naděje, možná chtěl jenom „přelstít“ policii. Uvažujeme o tom, na co asi stačila Karlovi Havlíčkovi ta apanáž, kterou mu vyplácela rakouská vláda v jeho vyhnanství v Brixenu. Čteme o tom, jak na vrcholu války prokurátor Slovenské republiky vyjednal komunistickému příteli propuštění z vězení a jak potom spolu táhli vinárnami, aby to oslavili. Kde je v našem společenství strachu takový prokurátor? Kde je ten soudce, před kterým stál ještě i Jiří Dimitrov?

Společenství strachu je moderní, má auta, televizi, rádio, starosti blahobytu, energetickou krizi, dokonce sem proniká zamlžený obraz problémů, se kterými zápasí svět. Španělsko se změnilo, Portugalsko se změnilo, čestný doktor Karlovy univerzity Réza Páhlaví musel odejít ze své země. Římský klub vydává nové varování, v Pennsylvánii došlo k havárii v atomové elektrárně. Naše společenství je však moderní jen podle věcí, které nás obklopují, je určeno tak jako dávné éry nástroji, se kterými pracujeme. Ale ve svém strachu je to společenství nemoderní, spojené vědomě či nevědomě s temnějšími stránkami minulosti. Proto vznikají v našich myslích ta krátká spojení s národními dějinami. Proto jsou historici váženými účastníky našich diskusí.

Strach uvolňuje v našem společenství kost, která přichází z hlubin přírodní podstaty lidských bytostí. Zbavuje nás možností volného jednání a vrací nás k jednání pudovému. Desetitisíce lidí, kteří opustili tuto zemi po srpnu 1968, jednaly pudově. Jen menšina po zralé úvaze. Strach je nejméně vhodným médiem pro zralé úvahy. Šance rozumu v zápase se strachem jsou nevalné. Rozum je sice schopen na svém hřišti zvítězit na celé čáře nad lží, frází a pokrytectvím naší každodennosti, ale to ještě neznamená, že je schopen dát povel nohám, aby vynesly jedince z řady těch, kteří se před touto lží, frází a pokrytectvím mlčky sklánějí. Co z toho, že rozum se utěšuje vítězstvím, když nohy dále svazuje pudová ochrnutost. Když slyším o někom říkat, že to má v hlavě v pořádku, ale ne už tak docela ve střevech, nevnímám v takovém tvrzení nic posměšného, je to prostě konstatování holého faktu.

Pach strachu, který proniká naší společností, podryvá lidskou důstojnost všech jejích členů. Narušuje proces odpřírodnění, který člověka vydělil z živočišného světa. Proto nemůže být společenství strachu moderní, byť by to o sobě i tvrdilo.

Vloni v létě jsem chodil s přítelem po Praze. Dlouho jsme se neviděli a měl to být svátek. Ale nebyl. Za námi šli stále dva muži, sestoupili do podchodu, stáli s námi na stanicích tramvají, v tramvaji se postavili vedle nás. Mlčeli a z jejich tváří se nedalo nic vyčíst, ani zvědavost, ani hanba, ani zášť, nic lidského, byli jako stroje. Řekli jsme si, že je vymažeme z vědomí, ale nešlo to, řeč vázla a oči bloudily po těch tvářích a po autech, která se plížila za námi. Ptali jsme se sami sebe, zda se bojíme, ne to ne, známe to přece, ale v člověku se přece jen zvedá jakási stará, zapomenutá, živočišná úzkost. Je to úzkost zvířete, které se nemá čím bránit. Kdyby tu byla nějaká nora, vlezli bychom do ní, ale v celé Praze taková nora nebyla.

xxx

Společenství strachu má samozřejmě i své trhliny. Neexistuje tak totální kontrola, aby se v ní nenašly mezery. Při vší dokonalosti, ke které se zastrašování dopracovalo, není zas tak dokonalé, aby obsáhlo všechny. Vždy se najdou lidé, kteří vedou se strachem na tisíc způsobů svůj soukromý zápas.

V Československu byli vždy lidé, kteří jednali a mysleli proti strachu. Mnozí zůstali bezejmenní a s mnohými zúčtovala moc potajmu. Nestejně byly asi motivy tohoto zápasu se strachem, ale možná je ještě čas, aby dějiny lidské statečnosti nebyly zasuty plynoucím časem.

Až od jistého historického okamžiku, který je nesnadné přesně určit, v důsledku příznivých okolností vnitřních i vnějších, se z všeobecné apatie začíná rodit fenomén, natolik zvláštní a různorodý, že se zdráháme používat pro něj jen jedno z těch pojmenování, která byla vymyšlena. Za léta, která uplynula, se jména a činy jednotlivců seřadily do souvislé tendence, která dnes už má svou historii. Do vědomí veřejnosti vešla jména vzdělanců, kteří už předtím měli svou vědeckou či uměleckou autoritu, ale i jména prostých lidí, kteří se vymanili z všeobecného souhlasu, který si vynucovala stalinská éra ve východní Evropě, jakož i její pokračování. Tito lidé neměli společné názory, měli společné pouze nutkání myslet svobodně. A společnou jim byla také odvaha. Společnou byla pak hlavně lidská situace, ve které se nacházeli. Všichni byli obklopeni společenstvím strachu a museli si z něho hledat východisko. Byli to většinou lidé, kteří zvážili hodnoty svého života a rozhodli se do důsledků prozkoumat tento strach, naučit se s ním žít a získat za to odměnou vnitřní svobodu a potvrzení svého lidství.

Nepíšu dějiny tohoto fenoménu, ale chce se mi aspoň připomenout, jak vzrušující byly pro mě pokusy pochopit v plné míře lidskou motivaci těch kroků Milovana Djillase, které ho z výsluní moci přivedly až do vězení. Stejně mě vzrušovala představa Borise Pasternaka, jak píše na konci svého života *Doktora Živaga* tísňen tragickým vědomím, že ho sotva kdy v blízké budoucnosti předloží nějaké sovětské nakladatelství svým čtenářům. Stejně tak se mi velmi chtělo pochopit, jak hluboké musí být poznání pravdy, které přinutilo akademika Sacharova říci ji bez obalu Chruščovovi. Po zkušenostech posledních deseti let už nejsou tyto kapitoly z dějin lidského zápasu se strachem takovým tajemstvím.

Viděl jsem po 21. srpnu davy lidí v ulicích, jak se stavěly do cesty tankům, viděl jsem, jak mnozí zřetelně pohrdali nebezpečím, jak se už zdálo, že strach je něčím zapomenutým. Ale to byla jiná lidská situace, odvahu podporovalo splynutí s mnoha jinými, solidarita a schválení většiny, hrdinství bylo odměňováno obdivem a potleskem. Proto častěji myslím v té souvislosti na hlouček sedmi lidí s dětským kočárkem a s dítětem, s doma vyrobeným transparentem, který vytáhl na Rudé náměstí, aby protestoval proti té nepředstavitelné síle, která dala do pohybu tisíce letadel, tanků, děl a masu poslušných, ale zmatených vojáků. To byla ta pravá lidská situace, která dá člověku pocítit váhu strachu, pochybností a smyslu lidských činů vůbec. Ten hlouček věděl, že svým protestem nezastaví invazi vojsk, které velí maršálové. A snad i věděl, že jejich čin nevyvede společenství strachu ze strnulosti, věděl pak zcela jistě, že bude ponižován, uražen a potrestán. A jestliže přece jen vyrazil na náměstí, pak jen proto, že se už před tím vydělil ze společenství strachu, že dozrál k poznání hranic onoho strachu.

Zápas v tichu. Ze stejných lidských situací, i když ne vždy tak dramatických, se i v Československu rodily pozoruhodné příklady překonání strachu. Před rokem 1968 i po něm. Bylo jich hodně, byly nesteré svým významem, ale i z nich je možné vytvořit souvislou tendenci. Tato tendence dramaticky vyústila do tří týdnů na počátku roku 1977, kdy byl zveřejněn text *Charty*, a pokračuje, ve všednějších a ne

vždy tak dramatických polohách mnohostrannou aktivitou. Za posledních šest sedm let se řadou iniciativ, vynalézavých činů a obětavou prací fakticky vytvořila paralelní kultura, nezávislá na oficiální ideologii, vzniklo pozoruhodné ideové ovzduší, pluralitní ve svých východiscích, ale směřující nepochybně k humanitní, demokratické a socialistické alternativě národní existence. A v neposlední řadě se za ta léta zrodila neformální solidarita lidí, kteří se třeba nikdy ani neviděli, která přesahuje hranice země.

Nejsem si však úplně jist, zda v zemích s demokratickými institucemi a se svobodným veřejným míněním, které projevuje zřetelné sympatie k těmto aktivitám, je možné přesně pochopit lidskou situaci, která tu určuje myšlenky i činy. Jistě, setkal jsem se už s lidmi, kteří ji chápou dokonale, přijedou, potěší se s námi, procítí naše smutky a odjedou do zemí, které mají své vlastní starosti. Ale i tak máte pocit, jako by tu zůstávali. Když však čtu sem tam něco v časopisech či novinách, v těch několik měsíců starých Frankfurtech, Zeitech, Le Mondech, Timesech, Spieglech, Zürichrech a pod., které sem neznámými cestami dorazí, nebo poslouchám v rozhlase zprávy, úvahy a klasifikace disidenství, boje za lidská práva, atd., zdá se mi, jako by už názvoslovím bylo všechno posunuto trochu do jiné polohy, srozumitelné sice v znakové podobě domácímu publiku, ale přece zkreslující lidskou situaci těch, o které jde. Například jsem ještě neslyšel, že by se v Československu sám někdo definoval jako bojovník za lidská práva, ale to vyplývá také asi z toho, že u nás byl vždycky nadbytek bojovníků, hlavně bojovníků za mír, za vyšší výnosy, za novátorské metody, za lepší životní prostředí, za rozšíření saratovského hnutí a v poslední době hlavně za kvalitu, efektivnost a šetření energií. Takže konec konců tohle slovo se přičítá normálnímu člověku v hrdle. Ale to je jistě jen detail.

Asi to tak vždy bude, že veřejnost budou zajímat především dramatické momenty v těchto hnutích, odvážná prohlášení, procesy, brutality, a buď jak buď méně už dlouhé dny, měsíce a roky vězení. V těchto dramatických momentech se jeví překonání strachu a lidská odvaha v modelové podobě, je souměřitelná s analýzami lidské statečnosti, které kultivovala evropská literatura a které jsou součástí i české myšlenkové tradice od časů kostnické hranice. Mnozí z nás přemýšleli o Sartrově a Camusově interpretaci svobody, dráždil nás položenými otázkami Brechtův *Galilei* i Hochhutův *Zástupce*, celá světová literatura vzešlá z odboje.

Nebyli bychom ovšem v Čechách, kdyby se na okraji i smrtelně vážných úvah o statečnosti neobjevil najednou stín malebné postavy dobrého vojáka Švejka, který, jak známo, čelil také celé řadě příkoří a přitom byl ke svým mučitelům vždy neobyčejně přívětivý. A já znám případ, kdy byla při domovní prohlídce nabídnuta příslušníkům státní bezpečnosti káva: napijte se, musíte být unaveni, není to lehká práce prohlížet tolik knih! Avšak ten Švejk je jen stínem, je uložen v podvědomí, ve vážné diskusi se neargumentuje jeho výroky, ty se vynořují českým intelektuálům z paměti mimoděk téměř v každé lidské situaci, tak jako Jehovistům citáty ze Starého zákona. Jsme prostě v zemi, kde se i předseda vlády reálného socialismu přiznává veřejně k tomu, že Dobrý voják je jeho nejoblíbenější četbou.

Do úvah o strachu a statečnosti vstupuje i vzpomínka na dvojí tradici českého národního odboje proti Rakousku, romantickou Fričovu a Arnoldovu a realistickou linii Palackého, Havlíčka a Masaryka, která vydráždila Marxe k nelichotivému výroku o Slovanech.

Společenství strachu má své všední dny, tak jako je má i zápas o překonání tohoto strachu. Z rozhlasu slyším, že v disidentských hnutích ve Východní Evropě je poměrně ticho. V tomto tichu svádí miliony lidí svůj všední a obyčejný zápas se strachem. Dělníci odhodí lopaty a chtějí mluvit s ředitelem; a ředitel běží, protože s tímhle nejsou žádné žerty, mohlo by se roznést, že se u něho stávkovalo. Osamělý odvážlivec vykládá večer své ženě, jak jim to zítra na schůzi všem řekne. Jiná schůze se vůbec nekoná, protože na ni nikdo nepříjde. V tomto tichu dostala moje žena výpověď a celý večer mi doma pláče. Někdo bere do ruky telefon, aby řekl svému příteli pár utěšlivých slov, ale pak ho zase položí, mohli by to poslouchat. Jiný člověk uvažuje o tom, jak se vyhnout rozhovoru se svým dávným přítelem z Anglie, ale aby to nevypadalo, ach bože, že je zbabělec. Spisovatel napsal stránku a uložil ji k předchozím, pak odhání od sebe myšlenku na to, jestli bude tu stránku vůbec kdy někdo číst. Novinář zachytil ještě v obtazích větu, která by se mohla špatně vykládat, teď si s ulehčením otírá zpcené čelo. V tomto tichu skončil pro jiného novináře třeba 658. vězeňský den, možná měl přece jenom odejít, třeba by právě teď seděl s přítelem v Paříži v nějaké kavárničce a poslouchal, jak venku hlučí to velké město, o tolik větší než Praha. V tomto tichu říkají člověku, že není žádný signatář, ale obyčejný žid. Jiní lidé opisují stránky s básněmi, které vyjdou v Petlici. Muž či žena píšou svým synům, dcerám, sestřám a bratřům, deset let jsme se neviděli, v tom tichu jsme roztroušení po celém světě, jako Arméni po tureckých pogromech. Jiní lidé promýšlejí své situace a situaci národního celku. Poslouchám celý večer vyprávění o nutnosti zachránit lidovou kulturu a včlenit ji do kultury budoucnosti. Pak stojím večer na zastávce autobusu s hloučkem jiných členů společenství. Trochu stranou stojí opilec, šermuje rukama a chrlí ze sebe nadávky, spílá nápisům o nerozborném přátelství a naší cestě vpřed pod vedením, které smývá déšť z protějškého plotu. Naše malé společenství s ulehčením nastupuje do autobusu a rozjíždí se domů.

Cesta pravdy. Je mnoho cest, po kterých lze uniknout ze společenství strachu. Avšak ani jedna není univerzální, ani jedna neplatí pro všechny. Je cesta úniku, která vede přes hranice, ani ta není dostupná všem. Je to cesta, která zraňuje duše; těch, kteří zůstali i těch, kteří odešli. Tato zranění si ošetřujeme většinou v skrytu. A v hlavě nám tiká absurdní vize, kterou vymyslel lidový vtipálek v týdnech regulačních stupňů: při tom posledním stupni všichni odejdou a poslední zhasne světlo.

Nejschůdnější a také nejhojněji používaná cesta úniku ze společenství strachu vede do soukromí, do uzavřeného světa rodiny, blízkých přátel, zahrad a chalup, do malých společenství a spolků, povolených státem, ale nepřliš kontrolovaných kroužků motoristů, přátel přírody, trampů, chovatelů drobného zvířectva, rybářů, sběratelů mincí a všeho možného a jiných združení, která na výročních schůzích odflák-

nou povinné důkuvzdání, odhlasují nějakou tu brigádu, ale pak se věnují společnému zájmu. Absolutní většina občanů si střeží tuto sféru normálnosti a vyhýbá se konfrontaci s myšlenkami a aktivitou, které budí strach. Nerada slyší o křivdách a persekuci jiných a je nakloněna věřit tomu, že si pronásledovaní a vydědění zavinili svá neštěstí sami. Je množství skořápek, ve kterých se dá při trošce štěstí prožít normální a v jistém smyslu i důstojný život. Strach tolik neponižuje, protože se mu pečlivě vyhýbáme. I klidu lze dojít. Niterné křesťanství a jiné víry poskytnou ráj srdce. Poskytnou jej i rozum a skeptické vědomí o bezútěšnosti světa. V Československu jsme specialisté na vymýšlení skořápek. Filozof má třeba brilantně zpracovanou teorii o tom, že člověk je úděsným omylem přírodního výběru. A už má skořáčku, která chrání před angažovaností, a tedy i před strachem. Starý muž, který prožil svůj život v bezpečí, klidu a tiché důstojnosti v této politicky zmítané zemi, mi prozradil s jistou hrdostí recept na takový život. Více než čtyřicet let každý večer naslouchal zprávám a komentářům z BBC. Nikdy neměl iluze, nikdy ho nic nepřekvapilo, věděl předem, co se bude dít a co se od toho či onoho režimu dá očekávat. A tak všechny režimy přelstil.

Třetí a nejméně schůdná cesta, aby to znělo jako v pohádce, je cesta pravdy. Ze společenství strachu není nutné unikat, lze mu také čelit. Člověk se může rozhodnout a nerespektovat pravidla, které společenství strachu vytvořilo. Neosvobodí ho to sice od strachu, ale je to už strach jeho vlastní volby, je to strach vzpoury a to už je něco jiného. Člověk pak čelí společenství strachu ne proto, že by strach neznal nebo pohrdal radostmi života, ale prostě proto, že mu toto čelení strachu připadá důstojnější alternativou lidské existence.

Brilantní analýzu tohoto postoje podal Václav Havel ve své esejí *Moc bezmocných*. Jsou to také právě tyto postoje a lidské situace z nich vyplývající, které přitahují nejvíce pozornosti. Žít v pravdě a čelit strachu je úctyhodný program; rozložen do tří podrobněji popsaných tisíciletí v trvání lidské pospolitosti, soustřeďuje v sobě všechno úsilí o skutečné lidství. Jestliže vůbec existuje nějaké nadčasové hledisko pro zhodnocení lidských činů v dějinách, které je společné pro všechny kultury světa, pak je to hledisko, které skládá úctu statečnosti a smyslu pro pravdu. Toto hledisko, byť bylo čistě jen mravní, nelze obejít.

Program statečnosti a neústupnosti z poznané pravdy má ve speciální československé, polské a sovětské skutečnosti zvláštní přitažlivost. To proto, že pravda je lehce poznatelná v politických systémech, které vystavěly na svou obranu celou hradbu lží. Pravda je opak toho, co se píše v novinách, s výjimkou předpovědí počasí, jak se praví v jednom vtipu, ta jsou pravděpodobná. A statečnost je zvednout ruku k nesouhlasu, když všichni ostatní ze strachu souhlasí. V těchto systémech není potřebné pravdu úporně hledat ani se sžírat pochybností, zda je to ta pravda pravdoucí, protože státní lež se ani moc nesnaží vypadat jako pravda. Občanský život pak poskytuje ve společenství strachu denodenně příležitost ke statečnosti.

To však vůbec neznamená, že program občanské statečnosti a neústupnosti z poznané pravdy je právě tak snadno proveditelný a obecně přijatelný. Naopak, je

to program náročný a obtížný. Vždyť celé společenství strachu bylo systematicky vybudováno proto, aby byl takový program masově neproveditelný.

Rozhodnutí k pravdě zraje osamotě. V tichu a bez svědků. Žádná masová euforie takové rozhodnutí neuspíší. Naopak, rozhodnutí musí zrát v tíživé atmosféře obecné netečnosti. Je nutné zvážit hodnoty života a umět je aspoň pojmenovat. V tom smyslu je statečnost náročná na vzdělání. Rozhodnutí ke statečnosti není krok do neznáma. Všichni víme, co bude následovat. A tak statečnost a pravda stojí proti bezpečí, klidu, práci, hmotné zajištěnosti, proti rodině a normální budoucnosti dětí, proti vyřazenosti, veřejným pomluvám a desítkám jiných příkoří, které znají nejlépe ti, kteří se už rozhodli. A odměna, které se za to vše člověku dostává, je jen zase jiný ráj srdce, lehce zpochybnitelný během obyčejného života, podléhající únavě, nemocem a lidským slabostem.

A přesto právě z takových rozhodnutí vyrostla ve Východní Evropě rozsáhlá myšlenková hnutí (které se stále rozpakuji nazvat disidentstvím), která dnes patří neoddělitelně do evropské kultury. Tato hnutí přirozeně nezrušila společenství strachu, jen se z něho vydělila. Lidé, kteří se rozhodli pro občanskou statečnost a pro život v pravdě, zvítězili spíše nad sebou samými než nad společenstvím strachu.

Pozornost k problémům většiny. V Československu pravděpodobně nikdo nepochybuje o společenské smysluplnosti těch dramatických momentů, které doprovázejí pokusy uplatnit pravdu a občanskou statečnost. Ví se až příliš dobře, do jakých hlubin ponížení a společenské degradace taková otevřená konfrontace s mocí člověka strhává.

Jestliže přesto vznikla diskuse ve společenství *Charty* o statečnosti a smyslu těch nejdramatičtějších konfliktů s mocí, pak hlavní příčinou, kromě jistých nedorozumění, bylo už delší dobu zrající poznání o hranicích, které staví sociální skutečnost do cesty každé mravní výzvě, byť by byla podepřena obětí několika tisíců lidí. Tato hranice by zůstala zachována, i kdyby ono obětování probíhalo ještě dramatičtější způsobem.

Pochybnost o účinku mravní výzvy i mravního příkladu je užitečná pochybnost. Obrací totiž pozornost k problémům většiny, kde převažuje ekonomický a sociální zájem nad zájmem o pravdu. Taková pochybnost nás nutí zkoumat dosah oné převážně existenciální interpretace zápasu se strachem a hledat možnosti jeho rozšíření. A taková pochybnost znovu vystavuje do popředí elementární otázku, zda všechno to, co se děje v ‚disidentských hnutích‘, má být uzavřeno v těchto hnutích anebo má především přesahovat do celého společenství strachu.

Úvahy vyplývající z těchto pochybností mohou být někdy až nepřijemně realistické. V takových realistických úvahách o statečnosti a strachu se nutkavě například vynořuje myšlenka na široké společenství strachu, ve kterém žijí ti, kteří neprojdou existenciální revolucí, protože mají prostě jiné starosti. Přitom to vůbec neznamená, že by nepocíťovali lidskou nedůstojnost svého postavení.

Z tohoto bodu se však také začínají odvíjet myšlenky, které mají jiné pořadí důležitosti. Jsou to myšlenky na nejnaléhavější problémy většiny. Úvahy hledající východisko z ekonomické průměrnosti, ve které Československo vězí a která je příčinou hluboké národní nespokojenosti, stejně jako podprůměrnost technologická. Úvahy hledající východisko z krize efektivitu, fiktivních cenových relací, nedostatku energie a vůbec z krize národní výkonnosti, která je zdrojem rozšířeného pocitu národní méněcennosti. Jsou samozřejmě i jiné problémy, které hluboce ovlivňují úroveň obyčejného života, celého národního bytí. Jsou to problémy pracovní, problémy lidského uplatnění v rigidní struktuře, která odsuzuje naprostou většinu k pasivitě, problémy zásobování a služeb, které způsobují, že se lidská energie vyčerpává v shánění věcí. Jsou problémy národnostní, problémy menšin, náboženské problémy, problém rozsáhlé korupce a celé koncepce veřejného života.

V uvažování přeneseném na toto pole je samozřejmě méně prostoru pro mravní rigoroznost. Je dovoleno vážit efektivitu mravního gesta a efektivitu kompromisu. Na tomto poli lze skutečně ocenit lidskou normálnost nepokřivenou strachem, byť opatrnou a utajenou, nebo poctivou práci, protože je svým způsobem vzpourou proti systému, který si vynucuje šlendrián a velkohubá gesta.

V tomto pojetí zápasu se strachem má pravda mnohem více spojenců, než by připouštěl pohled z místa existenciální revoluce. Jsou jimi všichni, kdož pochopili lživost ideologické fasády a překonali myšlenkovou křeč. V nehybnosti je udržuje jen strach. Jednají reflexivně a nestrkají ruku do ohně, protože vědí, že se popálí. Moc si je vědoma tohoto reflexivního chování a udržuje na všech strategických místech ohníčky, které pálí. Popáleniny jsou bolestivé a špatně se hojí. Mnozí lidé je neukazují a skrývají je pod oděvem. Nevím, proč by k tomuto strachu z popálenin neměli být nejhovivavější právě ti, kteří popáleniny vědomě riskují a vědí o jejich bolestivosti své.

Zápas se strachem probíhá i ve všedním rámci. V realistické koncepci tohoto zápasu je spojencem pravdy i fiktivní muž, který se zvedne na stranické schůzi a aniž by věděl o tom, že se rozhodl pro pravdu, jen v naivní víře v beztrčnost poctivých úmyslů, strhne trošku pokrytectví z toho, co zná z vlastní praxe. Na hranici takového spojenectví je i rozumný krok vlády anebo projev velkorysosti ze strany úřadů, i když si teď právě nemohu vzpomenout na nějaký průkazný příklad.

Strach není věčný, i jeho udržování unavuje, zvláště když ideologie na jeho podporu ztratila dávno věčný smysl. I společenství strachu je zrušitelné. Z poznání, ověřeného zkušenostmi o chování evropských společenských struktur tato zrušitelnost vyplývá. V historickém okamžiku, ke kterému vede sociální zákonitost, přestane být statečnost osobní volbou a pravda dobrodružstvím rozumu, statečnost se stane nevyhnutelností a pravda předpokladem pro překonání stagnace celého národního bytí, pro krok k dalšímu stupni civilizačního rozvoje, pro odvrácení těch nebezpečí, které civilizační rozvoj přináší, a zcela jistě i pro zachování míru, který je ohrožován také jen strachem založeným na kultivované ideologické lži.

Předpokládám, že takový okamžik lehce poznáme. Zajdeme večer k bývalému příteli a on nám beze strachu otevře dveře, budeme se procházet s jinými přáteli a nehledat noru, do které bychom zalezli, popáleniny na kůži se začnou hojit.

xxx

Spoločenstvo strachu som napísal na jeseň v roku 1978, pokiaľ sa nemýlim. Moje staré rukopisy sa vŕšia v stohoch a strašnom neporiadku po tých všetkých skrývaniach a domových prehliadkach. Nemám odvahu a už ani chuť preberať všetky tie papiere. Redakcia si však odo mňa ani rukopis nepýtala, šéfredaktor ho našiel medzi starými samizdatmi u seba. To ma vždy upokojuje, keď sa niečo nenájde u mňa, nájde sa u niekoho iného.

Spoločenstvo strachu som napísal ako chýbajúcu kapitolu *Obnovenia poriadku*. Čitatelia ma upozorňovali, že bez analýzy strachu, ako rozhodujúceho prvku v našej vtedajšej spoločnosti, nie je opis normalizácie úplný. Zčasti som v tejto stati reagoval aj na Havlova *Moc bezmocných*. Chystali sme vtedy s priateľmi zborník z prác samizdatových autorov z Československa, ktorý nakoniec aj vyšiel v SRN pod názvom *Studne der Hoffnung*. Bola to veľmi pekná kniha. Moja stať sa už do knihy nedostala, lebo kamaráti vraveli, že už toho mám na rováši dosť. Vtedy už vyšlo *Obnovenie poriadku* v exilovom vydavateľstve, chystalo sa francúzske vydanie a v *Liberation* vychádzali jednotlivé kapitoly na pokračovanie. Zavolali ma vtedy na Februárku a dali mi čítať monitor, ktorý komentoval ukážky z *Liberation*, bolo to hrozné čítanie. Mal som pocit, že si ma tam hneď nechajú. Potom sa v našej tlači objavili články, aké sa vtedy písali, pod pseudonymom, keď bolo treba niekoho znosiť pod čiernu zem.

Všetko sa to dialo v depresívnej dobe, kedy sa zdalo, že niet nádeje. Preto je aj *Spoločenstvo strachu* trochu depresívny text. Zdalo sa mi vtedy, že strach je to hlavné, čo nás gniavi. Aj ja som mal strach. Moja žena stávala pri okne a rátala trolejbusy, ktorými som sa vracal z práce. Mohol som však písať aj o odvahe, lebo aj s tou som sa stretával. Lenže sa mi chcelo písať práve o tom, čo bolo najrozšírenejším javom. Dúfam, že takýto text sa bude stále menej stretávať s čitateľskou odozvou, stane sa čítaním pre pamätníkov.

Milan Šimečka